

PARŞÖMEN TARİHİ VE BERGAMA'DAKİ GELENEKSEL PARŞÖMEN USTALARI

PARCHMEN HISTORY AND TRADITIONAL PARCHMEN MASTERS IN BERGAMA

Meruyert KAYGUSUZ* - Nuray Olcay IŞIK - Fatoş Neslihan ARGÜN*****

ÖZ: Deri kelimesi, eski Türk boylarında hakana ödenen vergi anlamında kullanılan “tirik” kelimesinden gelmektedir. Bu etimolojik anlam, toplumsal ve ekonomik tarih açısından derinin, aslında kültür açısından bir değer olduğunun en güzel göstergesidir. Günümüzde ayakkabılarda, giysilerde, dekoratif ev ve ofis eşyalarında hatta mobilyada ve eski Türk toplumlarında da kalpaklarda, çizmelerde, sırt çantalarında, hayvanların koşum takımlarında kullanılan deri, dayanıklılığı ve uzun yıllar bozulmadan saklanabildiği için yazı materyali – “parşömen” olarak da kullanılmıştır. Parşömen, kendisine yüklenen kültür rolü gereği büyük arkeolojik öneme sahiptir. Parşömenin teknik yapısı, üretim teknolojisi, konservasyon ile restorasyonu ve kullanım alanları ile ilgili ayrıntılı pek çok çalışma mevcuttur. Ancak günümüzde halen parşömen üretimi yapan son ustalar hakkında akademik ve bilimsel herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışmada, parşömen üretimini geleneksel yöntemlerle devam ettiren başta İsmail ARAÇ ve yetiştirdiği ustalar Demet SAĞLAM TOKBAY ve Nesrin ERMİŞ hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, parşömenin günümüzdeki kullanım alanları; ustalar ile söyleşi, yerinde araştırma ve fotoğraflarla belgelendirme yöntemleri ile incelenmiştir. Çalışma sonucunda, teknolojik alet ve kimyasal madde kullanmadan tamamen doğal ve geleneksel yöntem ile parşömen üretimini bilen çok az sayıda ustanın olması, diğer tüm el sanatları ve zanaatlarında da olduğu gibi bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Bu yüzden Anadolu’ya ait bu kültürel değerini yaşatılabilmesi için yeni ustalar yetiştirmeli ve bu mesleğe gereken destek sağlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel miras, Bergama, parşömen, usta, deri.

ABSTRACT: The word “deri” comes from the word “tirik”, which is used in the sense of tax paid to the khan in old Turkish tribes. This etymological meaning is the best indication that leather is a value for our culture in our social and economic history. Today, leather which is used to make shoes, clothes, decorative home and office goods, and even furniture and which was used in old Turkish societies from the caps to boots, from back packs to harness, was also used as “parchment”- writing material due to its durability and because it can be stored for many years. Parchment is of great archaeological importance due to its cultural role. There are many detailed studies on the technical structure of parchment, production technology, conservation and restoration and application areas. But it was revealed that there is no academic and scientific study about the latest craftsmen who still deal with parchment production in Turkey. In this study, it has been tried to give information about İsmail Araç and his apprentices Demet Sağlam Tokbay and Nesrin Ermiş, who continue the parchment production

* Doç. Dr. - Pamukkale Üniversitesi Denizli Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu Tekstil, Giyim, Ayakkabı ve Deri Teknolojisi Bölümü / Denizli - meruyertk@pau.edu.tr

** Dr. Öğretim Üyesi - Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Çorlu Meslek Yüksekokulu Tekstil, Giyim Ayakkabı ve Deri Teknolojisi Bölümü / Tekirdağ - nry.isik@gmail.com

*** Öğr. Gör. - Pamukkale Üniversitesi Denizli Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu Geleneksel El Sanatları Bölümü / Denizli - fargun@pau.edu.tr

in our country with traditional methods. In addition, the current usage areas of the parchment are examined by interviewing with craftsmen, on-site research and documentation with photographs. As a result of the study, the fact that there are very few masters who know the parchment production by using a completely natural and traditional method without using technological tools and chemicals is a problem as in all other handicrafts and crafts. Therefore, in order to sustain this cultural value of Anatolia, new craftsmen should be trained and necessary support should be provided for this profession.

Keywords: Cultural heritage, Bergama, parchment, master, leather.

1. Parşömenin Tarihi

İnsanlık tarihinin başladığı noktadan beri hayatımızda olan deri, bu toprakların en köklü geçmişine sahip ham maddelerinden biridir. Deri kelimesi, eski Türk boylarında hakana ödenen vergi anlamında kullanılan “teri” veya “tirik” kelimesinden gelmektedir (Sakaoğlu ve Akbayar, 2002:3). Bu etimolojik anlam, toplumsal ve ekonomik tarihte derinin aslında bir değer olduğunun en güzel göstergesidir. Öyle ki neredeyse yaşamsal önem arz eden bu mucizevi doğal materyal, deri ve deri sanatları konusunda yüzyıllardır Türk kimliğinin hakkını vererek temsil etmiştir. Eski Türk toplumlarında dayanıklılığı ve uzun yıllar bozulmadan saklanabildiği için kalpaklardan çizmelere, sırt çantalarından hayvanların koşum takımlarına kadar kullanılan deri, günümüzde ayakkabı, giysi, mobilya, dekoratif ev ve ofis eşyalarında kullanılmaktadır.

Derinin yazı malzemesi olarak kullanımı, parşömenin icadından 1000 yıl öncesine kadar dayanmaktadır. Ancak bozunabilir durumda olduğu ve kullanışlı olmadığı için o zamanlar pek talep görmemiştir (Küçükali ve Taşgın, 2017: 138). Burada bir ayrıntıdan söz edilmelidir ki, deri, hayvan postunun (pöstekisinin) tabaklanmasıyla elde edilirken, parşömen üretiminde deri kireç işleminden geçirildikten sonra kurutulmakta ve kazınarak düzleştirilmektedir.

Yazı ve yazı malzemelerinin icadıyla, toplumlar açısından her dönem değerli görülen bilgi, yüzyıllar boyu çeşitli yöntemlerle muhafaza edilmiş, tarih ve kültürün geleceğe taşınabilmesi için önemli olmuştur. İnsanlık tarihine baktığımızda en güçlü medeniyetlerin en büyük farklılıkları, sahip oldukları bilim adamları ve kurdukları büyük kütüphaneler ile ölçülmektedir. Pergamon Kralı II. Eumenes zamanında en görkemli dönemini yaşayan Bergama Krallığı, sanat ve bilim alanında gelişmeler göstermiş ve Mısır’daki İskenderiye Kütüphanesi’yle yarışacak duruma gelmiştir (Sandermann, 1988: 81).

İ.Ö. II. yüzyıla doğru Mısır yönetiminin papirüs ihracatını yasaklaması sonrasında Bergama Kralı II. Eumenes papirüse alternatif bir yazı maddesi bulunmasını emretmiştir. Dönemin kütüphane müdürü ve aynı zamanda bilim insanı ve edebiyatçı da olan Sardes’li Krates ve İrodikos, krala keçi ve oğlak derisinden gerilip ve kurutulmuş yazı materyali getirmişlerdir. Yazı yazmaya elverişli bu materyale Bergama Kağıdı

"Pergaminae Chartae" adı verilmiştir (Sandermann, 1988: 82; Güngör, 2005: 83). Bu şekilde, bilgilerin korunmasına ve kitap sayılarının arttırılmasına verilen önemin yanı sıra Bergama Kütüphanesi ile İskenderiye kütüphanesinin arasında geçen en çok kitaba sahip olma mücadelesi parşömen icadına neden olmuştur. Hellenistik dönemde parşömen ilk defa Bergama'da yapıldığı için bütün dillerdeki "pergament" ismini bu şehirden alarak yazı malzemesi tarihi için bir dönüm noktası, kâğıtçılık tarihinin önemli bir dönemeci ve kültürel gelişmenin başlıca adımlarından biri olmuştur (Sakaoğlu ve Akbayar, 2002: 45; Gönlügür, 2007: 31). Efsanevi nitelik taşıyan dönemin bu keşfini Halikarnas balıkçısı Cevat Şakir Kabaağaçlı, Gutenberg basımevinin icadından daha önemli olduğunu vurgulamış, papirüs ile basımevinin icat edilemeyeceği gibi, parşömenin de sadece bir kâğıt olmadığını ve kitabın, cildin, yaprak ile sayfanın icadı olduğunu söylemiştir (Dağtaş, 2007:8).

Kullanımı zor olan papirüsün yerini alan parşömenin bulunuşuyla birlikte iki önemli gelişme kaydedilmiştir. Bu yazı malzemesi öncelikle kaba kamış fırçasından daha geniş olanaklar sunan kaz tüyünün kullanılmasına olanak sağlamıştır (Yıldız, 2003: 35). Ayrıca, parşömen parçalarının birbirine bağlanmasıyla Roma kodeksi oluşmuş ve bu şekilde sayfalardan oluşan bir tür kitabın doğuşuna sebep olmuştur (Gökhan, 2018: 2 (URL-1); Dalkıran, 2013: 205).

Papirüse nazaran, hiçbir parşömenin diğerinin aynısı olmadığı gibi, işlendiğinde her iki yüzüne de yazı yazılabilmesi, neredeyse yırtılmaması, alev almaması, olağanüstü dayanıklılığı, hat ve tezhip sanatına uygunluğu, üstündeki yazıların okunmasının gözü yormaması gibi özellikleri parşömeni insanlığın bulduğu en mükemmel ve doğal yazı malzemesi yapmıştır (Gönlügür, 2010: 76). Parşömenler bütün bu yapısal özellikleri bakımından büyük bir arkeolojik ve kültürel değere sahiptir (bk. Fotoğraf 1-2). Söz konusu yazı malzemesinin Anadolu coğrafyasından, Avrupa'ya yayıldığı bazı kaynaklarda belirtilmektedir (Mayer, 1969: 282). Böylece, üzerine yazı yazmak ve resim yapmak için özel olarak hazırlanmış hayvan derisi olarak tanımlanan parşömen, bir nevi kültür elçiliği yapmıştır (Anonim, 1992: 1687).

Fotoğraf 1-2. Bergama'da Üretilen Parşömenler (Nesrin Ermiş arşivinden)

Başlangıçta yazı, parşömenin tek yüzü üzerine yazılabiliyorken, daha sonra parşömeni geliştirmeye devam eden Bergamalılar, parşömenin her iki yüzüne de yazı yazmaya başlanmasıyla yeni bir devri başlatmışlar ve derinin kitap haline getirilmesiyle de rulo kitapların yerini deri ciltli parşömen kitaplar almıştır (Sakaoğlu ve Akbayar, 2002:38; Dağtaş, 2017: 46). Parşömen çift kullanma açısından papirüse oranla daha avantajlı hale gelmiş, “scalprum” denilen bir çakı ile kolayca kazınabilmiş ve üzerine yeniden bir başka metin yazılabilmektedir (İşçi vd. 2017: 1261; Yıldız, 2003: 38).

Parşömenin kolaylıkla yırtılmaması, tarihte borç senedi olarak kullanılmasına da olanak tanımıştır (Schubart, 1921: 19). Romalılar parşömeni (*membrana* adı ile); günlük, edebi ve ticari işler için kullanmalarının yanında mektup yazmak için de kullanmışlardır. Parşömenin iki yüzüne birden yazılabilmesi, ucuz ve açık renk oluşu, Roma İmparatorluğu içerisinde gittikçe yaygınlaşmasını sağlamıştır. Hristiyanlığın yerleşmesi ile de bütün Avrupa’ya yayılmıştır. Buna bağlı olarak daha çok dini metinler (dualar, litürjik ve dini eğitimle ilgili olanlar) için kullanılmıştır. Dayanıklı olması ise, eskiden yazılmış metinlerin parşömen üzerine aktarılmasına neden olmuş ve onların daha uzun ömürlü olmalarını sağlamıştır (Yıldız, 1990:348). Parşömen kitaplar, ilk zamanlarda yoksulların hediyesi, papirüsten yapılanlar ise zenginlerin hediyesi olmuştur (Gardthausen, 1911: 98). Ancak ham maddesinin papirüse oranla daha az bulunması ve aynı zamanda hazırlanma aşamasının gerektirdiği el emeği sonucu maliyetinin ve fiyatının yüksek olmasından dolayı (Gökhan 2018: 2), imparatorluğun geç devresinde parşömen kitap daha değerli ve pahalı bir malzeme olarak kabul edilmiştir (Birt, 1959: 73).

İlk ve Orta Çağlarda, İncil, Tevrat, Kur-an’ı Kerim başta olmak üzere kutsal kitaplar ve değerli eserler çoğunlukla parşömene yazılmıştır. Parşömen, Antik Çağın tüm uygarlıklarına karşı en büyük ayrıcalık ve üstünlük oluşturması ile icadını takip eden bin beş yüz yıl boyunca en önemli, zaman zaman da tek ve en dayanıklı yazı malzemesi olmuştur. İlk İncil ve Kuran’ın yazıldığı materyal olmasının (Gönlügür, 2010: 76) yanı sıra, Antik Çağın bilim ve sanatını da Rönesans’a taşımıştır. Tüm bu tarihsel ve kültürel gelişim süreçleri göz önünde bulundurulduğunda, parşömen, dünya tarihine mal olmuş önemli kültürel miras olma özelliğini taşımaktadır.

2. Parşömen Üretim Teknikleri

Parşömen başta oğlak, koyun, keçi, dana olmak üzere ceylandan eşeğe, balıktan deveye çok çeşitli hayvan derisinden üretilmiştir. Eski dönemlerde ana karnındaki veya ölü doğmuş hayvanlardan yapılan parşömenin en iyi parşömen olduğu kabul edilse de bu tür parşömenin çok az olduğu düşünülmektedir. Parşömen yapmak için kuzey bölgelerinde dana, güney bölgelerde keçi ve koyun derilerinin tercih edildiği bildirilmektedir (Forbes, 1967: 65). En çok kullanılan bu deri çeşitleri yanında, nadiren fil derileri de

yazı malzemesi olarak kullanılmıştır (Yıldız, 1993: 259). Diğer hayvan derilerinin de kullanılmış olduğu konusunda bazı buluntular mevcuttur. Örneğin, Mısır'da bulunan ince deri (vellum) üzerine yazılan Vaticanile Sinai (Codex Sinaiticus) ve İncil yazmalarının antilop derisi üzerine yazılmış olduğu ileri sürülmüştür. III. yüzyıla tarihlenen bir Thukydides fragmanı da antilop derisi üzerine yazılmış ve teknik mükemmelliğe sahip bir örnek olduğu bildirilmiştir. Bu kalıntılar parşömen yapımında ceylan derilerinin tercih edildiğini ortaya koymaktadır (Kenyon, 1951: 187). Sağlam bir deri üzerine yazı yazmak amacıyla, derileri kalın olan domuz, eşek ve kurt derileri de kullanılmıştır (Forbes, 1959: 65). Bazı kaynaklarda büyük baş hayvanlarından at derisi ve küçük hayvanlardan sincap ve tavşan derilerinin de parşömen için kullanıldığı bildirilmektedir (Norman, 2017: 1 -URL-2-).

Günümüzde incelik özelliği, teknolojinin sağladığı olanaklarla önemini yitirdiyse de parşömen yapımında halen genç hayvan derileri tercih edilmektedir. Bu tercihte, genç hayvan derisi ciltlerinin daha az kusurlu olmasının yanı sıra, üretimde ve kullanımda sorun çıkartan doğal yağ miktarının da az olması etkindir. Parşömen yapılacak deri, diğer yerlerde kullanılacak derilere oranla daha sade olarak işlenmektedir.

Derilerin, yazı malzemesi olarak çok eski devirlerden itibaren kullanıldığı bilindiğine göre bunların çeşitli işlemlerle hazırlanması da eskiye gitmektedir. Uygulanan işlemlerle ilgili olarak, çok açık olmasa da, bazı kaynaklarda kısa bilgiler yer almaktadır.

Talmud yazıtlarında, derinin kireçtaşı ile işlem gördüğü, bir veya iki tarafının üst kısımlarının düzleştirildiği anlatılır. İki tarafı düzleştirilmiş olanlar dini metinler için kullanılmışlar, tek taraflı olanlar ise ucuz olmuştur (Levey, 1957: 39). Hodges'e göre, parşömen, ince tabakalara ayrılmış deri, şap ve tuz ile tabaklama yapılarak hazırlanıyordu. Sonra tebeşir ve pudra ile cilalanıyordu. Şeffaf parşömen ise yağ ile cilalanıyordu (Hodges, 1964: 151).

Diğer bir tarife göre, bir haftalık buzağının derisi yıkandıktan sonra, bir gün süre ile temiz suda bırakılıyordu. Sonra içinde %30 taze sönmüş kireç bulunan, hamur kıvamındaki maddeye batırılıyordu. 18-20°C'de ve 8 gün süre ile kireç banyosunda kalıyordu (8-16 gün olabilir). Tezgâh üzerinde yünleri kazandıktan sonra yıkıyor ve gerilerek kurutuluyordu. Yıkayıp kurutma işlemi, deri yüzeyi çok düzgün oluncaya kadar sürüyordu. Özel bıçakla tekrar tıraşlanan deri ovuluyor ve pudralı sünger taşı ile düzleştiriliyordu. Tekrar kurutulduktan sonra, istenen boyutta parçalara kesiliyordu (Saxl, 1954: 189).

Bulunan bir Kopt metnine ait parçalar parşömen yapımından söz etmektedir. Parşömeni elde edebilmek için gerekli malzemelerden söz eden bu metin VI. ve VII. yüzyıllara tarihlenmiştir. Yazmada Yunanca kelimelere rastlanır (*membranon* gibi). Bu metinden şu bilgiler çıkartılabilmektedir: Parşömen hazırlanırken sünger taşı kullanılırdı. Kazınmış olan derinin, bu sünger taşı ile her iki tarafı düzleştirilir ve parlatılırdı. Malzeme olarak biraz

şap veya vitriyol, üstübeç ile karıştırılır ve birlikte dövülür, sonra da keten bir kumaşa sarılırdı. Bu toz, deriyi daha da mükemmelleştirirdi. Daha sonra deri silinip kurulanır, aşı boyası ile boyanır veya yazı yazılacak hale gelirdi. Mürekkep dağılacak olursa içine şaplı su damlatılır ve mürekkep, kamaş kalem ile yazılırdı (Crum, 1905: 170).

Çeşitli maddeler kullanılarak tabaklanan parşömendeki yırtık ve delikler, deri henüz ıslak iken kenarları dikilmek ve buralara ince membranlar yapıştırmak suretiyle kapatılıyordu. Tabaklanmış parşömenin yünlü yüzü sarı ve pürüzlüydü. Buna karşılık etli iç yüz beyaz ve daha düzgündür. Eskiçağ parşömenlerinde iki yüz arasında bu fark görülebilir. Ancak Eskiçağ'ın geç devrelerinde şeffaf denecek kadar ince, zarif ve homojen parşömenler yapılabilmektedir (Gardthausen, 1911: 94).

Günümüzde ise oldukça uzun işlemler gerektiren parşömenin yapımına özel bir makas ile derinin iç yüzündeki et parçaları kesilerek başlanır. Daha sonra bu kısım üzerine kireç sürülür, dış yüzü de kuru olarak ponza taşı ile ovulur ve nişastadan yapılan ince bir zambak tabakası sürülerek cilalanır (Anonim, 1992: 1687).

Parşömen, üzerine yazı yazmak veya resim yapmak amacıyla kullanılacak olması ve üretiminde tabaklayıcı madde kullanılmaması nedeniyle klasik bir deri işlentişinden farklılık göstermektedir. Geçen yıllar içerisinde parşömen üretim teknolojisinde işlem basamaklarında derilere uygulanan sıra genel olarak aynı kalırken, yöntemlerde bir takım kaçınılmaz değişiklikler yapılmıştır (Irving, 2008: 21; Afşar vd., 2011: 313). Geçmiş dönemler ile günümüz parşömen üretimi arasındaki başlıca farklar ise; işlente kullanılan kimi kimyasallar ve makinelerdir. Günümüzde hazır olarak kullanılacak ve işlentiler sırasında sorun oluşturmayacak kimyasalların kullanımının yanı sıra modern alet ve ekipmanlar ile derilere istenildiği şekilde mekanik etki verilebilmektedir (Afşar vd., 2013: 232).

Bergama'da hiçbir kimyasal madde kullanmadan, geleneksel yöntemlerle parşömen üretimi, toplam 25-30 günü bulmaktadır. Öncelikle tuzlanmış deriler bir gün boyunca saf suyun içinde bekletilmektedir. Yumuşayan deriler etlerinden, yağlarından, dışkı, idrar ve yünlerinden temizlenmektedir. Hemen ardından yoğun kıvamlı bir kireç havuzuna konulmaktadır. Daha geleneksel olan bir yöntemde de kireç yerine köpek pisliğinin kullanıldığı bilinmektedir. Kireç havuzunda 10-12 gün kadar bekleyen deri üzerindeki yünler alınabilecek kıvama geldiğinde havuzdan çıkarılıp deriden uzaklaştırılmaktadır. Bu aşamadan sonra deri daha az kireç bulunan ikinci havuza konulmakta ve orada da 10-12 gün kadar bekletilmektedir. Daha sonra çok eski dönemlerde de kullanılmış olan yay şeklindeki kavaleta bıçağı ile hem ön yüzü hem arka yüzü iyice temizlenerek inceltilmekte ve son aşamada tahta bir çerçevenin içine gerilerek kurutulmaktadır. Günümüzde, çeşitli kimyasallar bu işlemi hızlandırmak için kullanılmaktadır. Bu malzemelerden biri de halk arasında zırnik olarak bilinen sodyum sülfürdür (Na_2S) (Sağlam, 2011: 330; Sağlam, 2013: 249).

Kirece yatırma işleminden sonra yapılan kurutma, bazen yarı işlenmiş derinin korunması ya da son ürünün daha güçlü hale getirilmesi ve deri liflerinin cilt yüzeyine paralel tabakalar halinde yerleşmesi için yapılır. Askıda kuruyan deri parşömeğe dönüşmüş ve her iki yüzeyi de yazı yazmak ya da resim yapmak için kullanılabilir duruma gelmiş olacaktır (bk. Fotoğraf 3-6). Yazım için hazırlamak üzere değişik malzemelerle zımparalanmakta ve bu işlemi tekrar etmek sonuçta elde edilecek parşömenin kalitesini arttırmaktadır. Son üründe derinin orijinal dokusu gayet açık görülebildiğinden hiçbir parşömeğe diğerinin aynı olmamaktadır.

Son üründe, derinin ait olduğu hayvanın özellikleri, yaşı, rengi, hatta ne şartlar altında yaşadığı, nerede otladığı gibi bir sürü faktör rol oynamaktadır. Bunların yanı sıra, parşömeğe ustasının seçimleri, inisiyatifi sonuçta çok değişik türde parşömeğin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu sebeple parşömeğe üretimi uzmanlar tarafından bilimden ziyade sanat olarak kabul edilmektedir (Sağlam, 2013: 249).

Fotoğraf 3-6. Geleneksel yöntemle parşömen üretimi (Nesrin Ermiş arşivinden, Berkay Tokbay ve Günseli Baki fotoğrafları)

Tarihi parşömenlerin yapısı, üretim teknolojisi, mekanik ve termal özelliklerinin tespit edilmesi, tarihi derilerin korunması ve restorasyonuna, kalite özelliklerinin artırılmasına yönelik pek çok araştırma (Bicchieri vd., 2011: 267; Cohen vd., 2000: 111; Budrugaec vd., 2004: 975; Koizhaiganova vd., 2010: 24; Bajza vd., 2004: 18; Cucos vd., 2011: 19; Maksoud, 2000: 15; Afşar vd., 2013: 231) mevcuttur. Fakat parşömen üretimi yapan ustalar ve parşömenin kullanıldığı değişik alanlar hakkında çok az akademik çalışma bulunmaktadır. Parşömen yapımının zaman içinde birçok deneme ve yanılmanın ardından mükemmelleştirilmiş ve kusursuz olması, beraberinde de günümüzde daha değişik alanlarda kullanılmasını getirmiştir.

3. Geçmişten Günümüze Parşömenin Kullanım Örnekleri

Mükemmel yüzeyi ve dayanıklılığı sayesinde parşömen, önemli yazışmalarda ve kayıtlarda hızlı bir şekilde popüler olmuştur. Ortaçağ boyunca dini ve dünyevi yazıların yanı sıra müzik aletleri için tercih edilmiş,

kitap, sayfa, etiket ve rulolarda, genellikle yaldızlı süsleme ve resimlerde de yoğun bir şekilde kullanılmıştır. 17. yüzyıla kadar da özellikle resim sanatında portre sanatçıları tarafından sınırlı bir ölçüde kullanılmaya devam etmiştir (Mayer, 1969: 283). Üzerine resim yapılması ile Rönesans ve Barok dönemde büyük ilgi görmüştür. Albrecht Dürer ve Rembrandt gibi ressamlar bir kısım baskılarını parşömen üzerine gerçekleştirmişlerdir. Resmin yanı sıra 13. yüzyılda MagnaCarta (Libertatum- Büyük Özgürlükler Sözleşmesi'nin orijinalinin), Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin aslının parşömen üzerine yazıldığı bilinmektedir (Sandermann, 1988: 83).

Görüldüğü üzere parşömen, üzerinde taşıdığı yazılarla insanlık tarihine ışık tutmuş, birçok bilgiyi günümüze kadar getirmeyi başarmış kıymetli bir materyaldir. Ancak parşömen bir yazı malzemesi olarak bilinmesine rağmen, bu tek kullanım alanı olmamıştır. Aslında, yaklaşık İ.Ö. 2000 yılında davul ve tef gibi müzik aletlerin kaplanması kullanıldığı, İ.Ö. 1400 yılında 18. Hanedanlığı'nda bir mandolinin ceylan derisinden yapılan parşömenle kaplandığı bildirilmiştir (Lucas, 1948: 18). Ortaçağ'da yarı saydam hale getirmek için parşömen keten tohumu yağı içinde "temizlenmiş" ve şeffaflaştırılarak pencere kaplamak için kullanılmıştır. Ayrıca eski parşömenler genellikle yağ ile tabaklanan güderi deri olarak giysi yapımında kullanılmıştır (Saxl, 1954a: 120). Cambridge Üniversitesi'nin Arkeoloji ve Etnoloji Müzesinde Sahara'nın Taureg kabilesi tarafından antilop derisinden yapılmış bir kalkanın, parşömenden gibi soluk, sert ve tabaklanmamış görüldüğü bildirilmektedir (Ryder, 1960: 391). Parşömenden yazı malzemesi dışında giyecek, alet, kap gibi eşyalar da yapılmıştır (Yıldız, 1993: 261).

Günümüzde ise; parşömen sadece yazı yazmak ya da üzerine resim yapmak amacıyla kullanılmamaktadır. Parşömen lüks bir tüketim eşyasına dönüştürülebilme potansiyeli bulunan mükemmel bir malzeme olarak değerlendirilmektedir. Özellikle lüks evlerin, yatların, uçakların ve arabaların iç tasarım dekorasyonlarında sıkça tercih edilmektedir. Ayrıca, çeşitli hediyelik eşyaların yapımında oldukça şık ve seçkin görüntüsüyle farklı bir ürün yelpazesi sunabilmektedir. Yine ev dekorasyonlarında tasarımcının hayal gücünün genişliği doğrultusunda farklı amaçlarla da kullanılmakta, örneğin satranç tablosu, lamba ve güneş saati gibi parşömenden yapılmış eşyalar bulunmaktadır (Bayramoğlu ve Yılmaz, 2018: 245-250). Parşömen, minyatürlerin yapımında, bazı lüks baskılarda ve çeşitli çantaların yapımında kullanılmaktadır (Anonim, 1992: 1687). Bergama'da bulunan geleneksel parşömen ustaları parşömeni, tasarladıkları eşsiz ürünlerin yapımında kullanmaktadır (bk. Fotoğraf 7-11).

Türkiye'de 60 yılı aşkın parşömen üreten Kare Deri firmasında çeşitli kalınlık, doku ve renkte üretilen parşömene yeni bir yüz kazandırılarak defter, ayraç, magnet, yazı seti, güneş saati, bardak altlığı, anahtarlık, kolye, cüzdan, çanta, küpe gibi ürünlerin yanı sıra müzelerin ve firmaların ihtiyaçlarına yönelik özel tasarımlar da gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, söz

konusu firma Türkiye ve Avrupa müzelerinden bazılarında örneğin, Topkapı Sarayı, Sakıp Sabancı Müzesi, Aya Sofya, Rahmi Koç Müzesi (Türkiye), Magritte Müzesi (Belçika), Rus Devlet Müzesi (Rusya) ve Latour-Marliac Müzesine (Fransa) parşömen temin etmektedir.

Fotoğraf 7-11. Parşömeden yapılan çeşitli hediyelik eşyalar. (Demet Sağlam Tokbay ve Nesrin Ermiş atölyesinden)

4. Bergama'da Bulunan Geleneksel Paşşömen Ustaları

Bu alışmada Bergama'da halen geleneksel yöntemlerle paşşömen üretimine devam eden ustaların bu mesleği nasıl benimsedikleri üzerinde durulmuştur. Ustalarla yapılan ikili görüşmeler ve fotoğraf çekimleri konuyu daha iyi ortaya koymak açısından etkili olmuştur. Bu ustaları tanıtacak olursak, Macit Gönlügür, İsmail Araç ustayı bularak paşşömenin tekrar canlandırılmasını sağlayan kişidir. 2005 yılında Bergama Kültür ve Sanat Vakfı (BERKSAV) başkanlığına seçilen Macit Gönlügür ilçede paşşömenin yeniden üretilmesi için araştırma başlatmış ve “Bilgi ağı olan günümüzde bile yaşanmayan bir rekabetin ürünüdür paşşömen. Kütüphanelerinin zenginliğiyle övünen antik dönem insanların günümüze bıraktıkları ölümsüz emanettir...” sözleri ile ifade etmektedir. İlçede açtığı küçük dükkânda paşşömeni değişik formlarda sunan Gönlügür, geçmişte paşşömen örneği görmek isteyen turistlere olumlu yanıt veremeyen rehberlerin kendisine teşekkür ettiğini de dile getirmektedir. Kesilip değişik biçimler verilen paşşömeni, yaklaşık 90-110 santimetrelik orijinal boyutuyla kullanıldıklarını ve paşşömenin fiyatlarının, boyutlarına ve sunulan eserin orijinalliğine göre değiştiğini belirtmektedir (Gönlügür, 2015: 115). Butik dükkânında sağlık turizmi için gelen yabancı turistlere çeşitli dillerde paşşömen üzerinde yazılmış, Hipokrat yeminleri, inanç turizmi için gelen turistlere ise İncil'de adı geçen Yedi Kilisenin papazlarına yazılan mektuplar sunulduğunu, yerel turizmde de çeşitli kurumlara paşşömenden plaketler ve belgeler yapıldığını dile getirmektedir. Gönlügür, yabancı turistlerin paşşömeğe büyük ilgi gösterdiğini, yerli turistler ve bölge halkının ise paşşömeni tanımadığını ve bu durumu ortadan kaldırmak için özellikle çocuklar ve bölge halkına paşşömeni tanıtmağa çalıştıklarını ifade etmektedir.

İsmail Araç; Anadolu'nun yaşayan tek ve son karatabak ustası İsmail Araç Kültür Bakanlığı tarafından kaybolmaya yüz tutmuş, Somut Olmayan Kültürel Mirasların aktarıcısı, sanatçısı olarak tescillenmiş bir ustadır. İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin 13. Tarihe Saygı Yerel Koruma Ödülleri kapsamında İsmail Araç “Yaşayan İnsan Hazinesi” olarak değerlendirilerek Jüri Özel Ödülü'ne layık görölmüştür. 1933 doğumlu, Bergama'da yaşayan ve karatabaklık zanaatını sürdüren Debbağ İsmail Araç, 2016 yılında Anadolu coğrafyasında tek karatabak unvanına sahip (Dağtaş, 2017: 63) ve son paşşömen ustası olarak bilinmekteydi. 1955 yılında bir ırac olarak başladığı bu işi bugünlere getiren usta mesleğinin kendisinden sonrada devam edebilmesi ve paşşömenin tanınması için iki ırac yetiştirmiştir (bk. Fotoğraf 12-14).

MÖ. II. yüzyıla kadar dayanan paşşömen yapımı günümüzde Bergama'da, gerçek mesleği restoratör ve konservatör olan Demet Sağlam Tokbay ve Bergama Belediyesi UNESCO Dünya Mirası Biriminde alışan Nesrin Ermiş tarafından sürdürölmektedir. Tokbay ve Ermiş bu işi 85 yaşında olan Bergama'nın son Karatabak Ustası İsmail Araç'ın yanında ırac

olarak öğrenmeye başlamışlardır. Demet Sağlam Tokbay, 4-5 yıl onunla birlikte çalışmış ve daha sonra kendi tabakhanesini kurmuştur.

Eskiden bir ustanın yetiştirdiği çırakların bu mesleği devam ettirebileceğine karar verdiği zaman Osmanlı Arastasında Ahilik geleneğinden gelen Peştemal Kuşanma Töreni düzenlenirmiş. Bergama'nın önemli değerlerinden Osman Bayatlı'nın kitaplarında yer aldığı en son Peştemal Kuşanma Töreni Bergama'da 1910 yılında yapılmıştır (Dağtaş, 2017: 89). 2017 yılında İsmail Araç usta kendisinin yetiştirdiği ve büyük gurur duyduğu Tokbay'ı geleneksel olarak düzenlenen Peştemal Kuşatma Töreni ile ustalıkta terfi ettirmiştir. Diğer çırağı Ermiş'e ise kalfalık unvanı vermiştir. Bir Ahilik geleneği olan Peştemal Kuşatma Töreni 107 yıl aradan sonra Bergama'da Osmanlı Arastasında tekrar yaşatılmıştır.

Bergama Belediyesi tarafından eski bir tabakhaneyi parşömen müzesine dönüştürme çabalarını olumlu bulduğunu aktaran İsmail Araç, *"Bu müzenin kazandırılması, adını ilçemizden alan parşömen nedeniyle Bergama'yı ilgi odağı kılacaktır."* demektedir.

Fotoğraf 12-14. Parşömen Ustası İsmail Araç ve çırakları. (Nesrin Ermiş arşivinden, Raif Metin ve Ergin Gelir fotoğrafları)

Demet Sağlam Tokbay, Bergama Kültür ve Sanat Vakfı (BERKSAV) projesi olarak Bergama'da yeniden gündeme getirilen parşömen için mezun olduğu Yüksekokulda yaptığı görevden ayrılarak Vakıf çalışmalarına büyük bir heyecanla katılmış, daha sonra özel bir işletme haline dönüşen Pergamon Parchment firmasında çalışmaya başlamıştır. Deri teknolojisinin tüm güncel imkânlarını ve güncel kimyasal malzemelerini kullanarak endüstriyel olarak parşömen üreten Kare Deri adlı firmadan (İstanbul) temin edilen parşömenlere şekil vermiş ve tasarımlarında kullanmıştır. Ancak Demet Sağlam Tokbay, bir şeylerin eksik olduğunu ve bu topraklarda yüzyıllar öncesi üretilen parşömenin yeniden anavatanında aynı tekniklerle üretebilmesi gerektiğini düşünerek İsmail Amca ile yollarını birleştirmiş ve onu mesleği öğretmesi için ikna etmiştir. Usta ise bir kadının bu mesleği yapabileceğine inanmamasına rağmen, Tokbay, bir kadının yapamayacağı şeyin olmadığını kanıtı olmuş ve 2011-2013 yıllarında Bergama Sempozyumu'nda yer almış ve tüm dünyadan parşömen yapımcılarının katılacağı Workshop organizasyonlarına katılmıştır. 2015 yılında kendisine ait olan Parşömen Üretim ve Tasarım Atölyesi "Mavi Dükkan"ı açmış (bk. Fotoğraf 15-16), 2017 yılında geleneksel Peştemal Kuşatma Töreni ile ustası İsmail Araç tarafından büyük bir onurla ustalık mertebesine layık görülmüştür. Günümüzde Nesrin Ermiş ile beraber Berkay Tokbay adında bir çirak yetiştirmiştir.

Demet Sağlam Tokbay mesleği ile ilgili şunları söylemiştir: *"Mesleğim eskiyi onarmak, tamamlamak, yeniden hayata döndürmektir. Ben sabrı, emeği, hayalleri, geçmişi, geleceği hep parşömenden öğrendim. Parşömen benim deniz fenerim oldu. Her gün biraz daha gelişerek hayallerimizi besliyorum. Bir gün parşömen hak ettiği değeri, ilgiyi doğduğu topraklarda yeniden kazanacak biliyorum. Bizler elimizdeki hazinayı gelecek nesillere aktarmakla yükümlüyüz. Bu sorumlulukla parşömene yeniden hayat vermekten dolayı gurur duyuyorum."*

Fotoğraf 15-16. Parşömen ustası Demet Sağlam Tokbay. (Demet Sağlam Tokbay arşivinden ve Gülseren Haylamaz fotoğrafı)

Nesrin Ermiş, 2010 yılında Bergama Belediyesinde tercüman olarak göreve başlamış ve UNESCO Dünya Mirası adaylık çalışmaları kapsamında

Bergama Belediyesi bünyesinde 2011’de kurulan UNESCO Dünya Mirası Birimi ekibine 2012 yılında geçmiş, halen bu birimde görev yapmaktadır. Çalışma alanı içinde Bergama’nın kültürel varlıklarını, somut olmayan miraslarını kayıt altına alma ve tüm bu mirasları koruma çalışmaları olduğu için yıllar içinde gelişen hassasiyetiyle mevcut parşömen ustasının hiç çırağı olmadığını ve bu kültürel mirasın son usta ile yok olup gideceği kaygılarını yakın arkadaşı Demet Sağlam Tokbay ile paylaşmıştır.

Sonrasında UNESCO Dünya Mirası Biriminin Düzenleme Kurulunda iken II. Uluslararası Bergama Sempozyumu kapsamında Kültürlerin Aktarım Aracı Parşömen konusu için hazırlıklara başlamıştır. 2013 yılında Parşömen Ustası İsmail Araç’a arkadaşı ile birlikte çırak olmuş ve Sempozyumda gösterilecek parşömen üretimi workshopu için atölye çalışmalarına başlamıştır. İsmail Usta daha önce çırak olarak gelenlerin kısa zamanda bu işi bıraktıklarını söyleyerek ustalık usulüne göre sınavdan geçirmiş, sonra samimiyet ve isteklerini anlayıp bildiği her şeyi sakınmadan öğretmiş ve aralarında güçlü bir usta çırak bağı oluşmuştur (bk. Fotoğraf 17-18). 2017 yılının sonunda dedesinden kalan evin arka bahçesinde Arka Bahçe Parşömen Atölyesi’ni kurmuş ve orada geleneksel yöntemlerle parşömen üretmeye ve parşömeni anlatarak tanıtmaya devam etmektedir.

Nesrin Ermiş parşömen ve üretimi hakkında şunları söylemiştir: *“Parşömen üretmeyi öğrenmek ve üretmeye başlamak bir zanaatın yok olmaması, devam etmesi ve gelecek nesillere aktarılması adına çıkılmış çok samimi bir başlangıçtı. Parşömen benim için Pergamon Krallığı’na, Krates ve İrodikos’a duyduğum saygı; ustamla aramda gelişen, perçinlenen vefa ve minnet duyguları; Demet’e duyduğum güven ve aramızda perçinlenen inat, inanç, sevgi, emek; doğduğum şehre katkı; antik bir kültürü ve kaybolmaya yüz tutmuş bir zanaatı devam ettiriyor olmanın tatmini; kadının gücü; üretmenin keyfi; evin ilk sahibi büyük dedem Tabak Yusuf’un hatırasına yad; evin son sahipleri dedem ve anneanneme evlerini yaşatacağıma dair verdiğim sözdür. Parşömen inanç, sevgi, emek, hürmet ve minnetle doğduğu bu topraklarda yaşamaya devam edecektir.”*

Fotoğraf 17-18. Parşömen ustası Nesrin Ermiş. (Nesrin Ermiş arşivinden ve Günseli Baki fotoğrafı)

5. Sonuç

İnsanlığa sunduğu birçok olanağın yaratıcısı ve öncüsü olan Bergama, sahip olduğu kültürel değerlerle on plana çıkan bir kenttir. Parşömen Bergama'nın geçmişinden bugüne kadar gelen, onun ününü pekiştiren ve şehrin ismiyle özdeşleşen en önemli materyaldir. Yaklaşık 2200 yıl sonra anavatanı olan Bergama'da tekrar hayat bulan parşömen artık unutulmuş bir yazı malzemesi değil, sanatla iç içe geçmiş günümüzde de hala varlığını sürdürebilen Bergama Mirası olarak doğduğu topraklarda yeniden ve sonsuza dek yaşatılmaya özverili İsmail Usta, Demet ve Nesrin Ustalar sayesinde devam etmektedir.

İsmail Usta yeni ustalar yetiştirirken onlara parşömen üretimindeki tüm incelikleri ve teknikleri öğretmiştir. Daha sonra üretilen parşömeni üzerine talep edilen yazıları yazmak suretiyle yazı malzemesi olarak kullanan Demet Usta olmuştur. Nesrin Usta ise geleneksel yöntemlerle üretilmiş olan parşömeni farklı objelere aktarmıştır. Böylece, parşömenden yapılmış çok çeşitli dekoratif öğeler turizme kazandırılmış ve parşömenin tekrar dikkat çekmesi sağlanmıştır.

Ancak, teknolojik alet ve kimyasal kullanmadan tamamen doğal ve geleneksel yöntem ile parşömen üretimini bilen çok az sayıda ustanın olması diğer tüm el sanatları ve zanaatlerinde de olduğu gibi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden bu topraklara ait kültürel değeri yaşatmamız ve yeni ustalar yetiştirmemiz gerekmektedir. Ayrıca, kültürel mirasların benimsenmesinde, korunmasında ve devamlılığının sağlanmasında yalnızca yasa ve kuruluşlar yeterli olamamakta; yerel halkın, mirasa yönelik algısının ve tutumunun, mirasların sürdürülebilirliğinde ve korunmasında etkili olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- AFŞAR, A. ve diğerleri (2011). "Parşömen Üretimi, Önemi ve Kullanımı". *Uluslararası Bergama Sempozyumu*, 7-9 Nisan 2011, Bergama, İzmir, s. 313-323.
- AFŞAR, A. ve diğerleri (2013). "Parşömen Üretiminde Kalitenin Artırılması Üzerine Bir Araştırma". *II. Uluslararası Bergama Sempozyumu*, 9-10 Mayıs 2013, Bergama, İzmir.
- Anonim (1992). "Parşömen". *Genel Kültür Ansiklopedisi-3*, Sabah Gazetesi Yayınları, s. 1687.
- BAJZA, H. Ve diğerleri (2004). "Experimental studies in Restoration And Conservation of Historical Leather". *Journal of the Society of Leather Technologies and Chemists*, 88: 18-22.
- BAYRAMOĞLU, E. E. - YILMAZ, S. (2018). "Parşömenin Tarihi ve Dekoratif Koleksiyonları". *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı 1, s. 242-251.

- BICCHIERI, M. ve diğerleri (2011). "Non-Destructive Spectroscopic Characterization of Parchment Documents". *Vibrational Spectroscopy*, 55, 267-272.
- BIRT, T. (1959). *Das Antike Buchwesen in seinem Verhältniszur Literatur*, Aalen, 73.
- BUDRUGEAC, P. ve diğerleri (2004). "Identification of Collagen-based Materials That Are Supports of Cultural And Historical Objects". *Journal of Thermal Analysis and Calorimetry*, 77(3): 975-985.
- COHEN, N. S. ve diğerleri (2000). "Measurement of Shrinkage Behaviour in Leather and Parchmentby Dynamic Mechanical Thermal Analysis". *Thermochima Acta*, 365: 111-117.
- CRUM, W. E. (1905). "A Coptic Recipe for the Preparation of Parchment", *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, Vol. XXVIII, 166-171.
- CUCOS, A. ve diğerleri (2011). "Dynamic mechanical analysis (DMA) of new and historical parchments and leathers: Correlations with DSC and XRD". *Thermochima Acta*, 516: 19-28.
- DAĞTAŞ, L. (2007). *Müze ve Koleksiyonlardan Deri Eserler*. İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri,
- DAĞTAŞ, L. (2017). *Adını Bergama'dan Alan Pergament ve Anadolu'nun Son Karatabağı Bergamalı İsmail Araç*. İzmir: Bergama Belediyesi Yayınları.
- DALKIRAN, Ö. (2013). "Kitabın Tarihi". *Türk Kütüphaneciliği*, 27 (1), s. 201-213.
- FORBES, R. J. (1959). *Das Antike Buchwesen in seinem Verhältnis zur Literatur*. Aalen.
- FORBES, R. J. (1967). *Bergbau, Steinbrauchtaetigkeit und Hütterwesen*. Göttingen.
- GARDTHAUSEN, V. (1911). *Das Buchwesen in Altertum und in byzantinischen Mittelalter*. Leipzig.
- GÖNLÜGÜR, M. (2007). *Son Parşömen*. İzmir: Bergama Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları.
- GÖNLÜGÜR, M. (2010). "Bergama'nın İnsanlığa Armağanı: Parşömen". *İzmir Dergisi*, 4, s. 76.
- GÖNLÜGÜR, M. (2015). "Bergama Parşömeni Marka Olma Yolunda". *İzmir Dergisi*, 34, s. 114-119.
- GÜNGÖR, Y. (2005). "Bergama Krallık Kültü". *Bergama Belleten-14*, İzmir: Bergama Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları.
- HODGES, H. (1964). *Artifacts*. London.
- IRVING, T. (2008). "The Manufacture of Parchment And Vellum". *World Leather*, 20-22.
- İŞÇİ, T. ve diğerleri (2017). "Kültürel Miras Parşömene Yönelik Yerel Halk Tutumunun İncelenmesi", *I. Uluslararası Turizmin Geleceği: İnovasyon, Girişimcilik ve Sürdürülebilirlik Kongresi*, Mersin, Türkiye, 27-29 Eylül 2017, s. 1259-1269.
- KENYON, F. G. (1951). *Booksand Readers in Ancient Greeceand Rome*. 2. ed Oxford.

- KOIZHAIGANOVA, M. ve diğeri (2010). "Parchment Making Processes". *İzdenis*, 2 (1), s. 24-27.
- KÜÇÜKALİ, R. - TAŞĞIN, Z. (2017). "Bilim Tarihine Katkısı Yönüyle Parşömen Kağıdı". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Social Science*, S. 58, s. 131-140.
- LEVEY, M. (1957). "Tanning Technology in Ancient Mesopotamie". *Ambix*, VI, 39.
- LUCAS, A. (1948). *Ancient Egyptian Materials and Industries*. London.
- MAKSOD, G.A. (2000). "An Evaluation of Selected Applied Polymers for the Treatment of Parchment". *15th World Conference on Nondestructive Testing*, October 2000, Roma, 15-21.
- MAYER, R. (1969). "Parchment". *A Dictionary of Art Terms and Techniques*, New York: Thomas Y. Crowell Company, 282-283.
- RYDER, M. L. (1960). "Parchment - Its History, Manufacture And Composition". *Journal of the Society of Archivists*, 2:9, 391-399.
- SAĞLAM, D. (2011). "Parşömen". *Uluslararası Bergama Sempozyumu*, 7-9 Nisan 2011, Bergama, İzmir, s. 324-332.
- SAĞLAM, D. (2013). "Parşömenin Tarihçesi ve Geleneksel Yapım Tekniği". *II. Uluslararası Bergama Sempozyumu*, 9-10 Mayıs 2013, Bergama, İzmir, s. 244-254.
- SAKAOĞLU, N. - AKBAYAR, N. (2002). *Derinin Anadolu'da Bin Yıllık Öyküsü*. İstanbul: Üçer Ofset/Orjin Grup.
- SANDERMANN, W. (1988). *Das Zeitalter des Pergament, Die Kulturgeschichte des Papiers*. Germany: Springer-Verlag.
- SAXL, H. (1954). "A Note on Parchment". *A History of Technology*, Vol. II, 189-190.
- SAXL, H. (1954a). *An Investigation of the Qualities, the Methods of Manufacture, and the Preservation of Historic Parchment and Vellum With a View Told Entifying the Species of Animal Used*. M.Sc. Thesis, Leeds University.
- SCHUBART, W. (1921). *Das Buch bei den Griechen und Römern*. Leipzig, Germany.
- YILDIZ, N. (1990). "Eskiçağda Yazı Malzemesi Olarak Kullanılan Parşömen". *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5, s. 325-364.
- YILDIZ, N. (1993). *Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi.
- YILDIZ, N. (2003). *Antikçağ Kütüphaneleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- URL-1: GÖKHAN, H. (2018). "Papirüsten Parşömene Kağıdın Tarihi". <http://halilgokhan.blogspot.com/2012/01/papirusten-parsomene.html> (Erişim: 12.06.2019)

URL-2: NORMAN, R. (2017). "The History of Vellum and Parchment". Eden Workshops. <http://www.edenworkshops.com/Vellum & Parchment.html> (Erişim: 15.08.2019)

Sözlü Kaynaklar

KK-1: Demet SAĞLAM TOKBAY -1978 İstanbul doğumlu, Ege Üniversitesi Bergama Meslek Yüksekokulu Restorasyon ve Konservasyon bölümü mezunu, 2017 yılından itibaren Parşömen Ustası.

KK-2: Nesrin ERMİŞ -1984 Bergama/İzmir doğumlu, Dumlupınar Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümün mezunu, Parşömen Ustası, UNESCO Dünya Mirası Biriminde görev yapmakta, Bergama.